

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА
ИЛИМ МИНИСТРИЛГИ**

**И.АРАБАЕВ атындағы КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

**К. КАРАСАЕВ атындағы БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.22.644 Диссертациялық кеңеши

Кол жазма укугунда

УДК: 81-1:81.42 (575.2) (043.3)

Токтосунова Айдың Мамасадыковна

Көркөм тексттеги диалогдун лингвостилистикалық өзгөчөлүктөрү

10.02.01 – кыргыз тили

**Филология илимдеринин кандидаты
окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн
жазылган диссертациянын**

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек -2022

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик педагогикалык университетинин кыргыз тили жана адабияты кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчisi: КР УИАнын корреспондент-мүчөсү, филология илимдеринин доктору, профессор **Маразыков Тұрусбек Сейдакматович**

Расмий опоненттер:

.....
.....
.....
.....

Жетектоочу мекеме: К.Тыныстанов атындагы Ысық-Көл мамлекеттик университетинин кыргыз тили кафедрасы. Дареги: 722200, Каракол шаары, Ж.Абдрахманов көчөсү, 103.

Диссертациялык иш 2022-жылдын .....саат 10:00дө И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети жана К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.19.594 диссертациялык кенештин жыйынында корголот. Дареги: 720026, Бишкек ш., И.Раззаков көчөсү, 51А. <https://vc.vak.kg>

Диссертациялык иш менен И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин (720026, Бишкек ш., И.Раззаков, көчөсү, 51А) жана К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин (720044, Бишкек ш., Ч.Айтматов проспектиси, 27) илимий китепканаларынан, ошондой эле диссертациялык кенештин расмий сайтынан (www.arabaev.kg) таанышууга болот.

Автореферат 2022-жылдын ..... жөнөтүлдү.

Диссертациялык кенештин
окумуштуу катчысы,
ф.и.к., доцент

С.К.Каратеева

ИШТИН ЖАЛПЫ МУНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Кыргыз тил илиминде көркөм тексттеги диалогдун структуралық, семантикалық, лингвостилистикалық табияты, негизги белги-касиеттери буга чейин атайын талапка ылайык, комплекстүү түрдө илимий изилдөөнүн объектисине айлана электиги, айрым бир изилдөөлөрдү эске албаганда, аталган маселе боюнча лингвостилистикалык багытта иликтөөлөрдүн жоктугу бул изилдөөнүн актуалдуулугун түшүндүрөт. Диалог – көркөм тексттин органикалык бир бөлүгү, автордун дүйнөнү обочо көркөм чагылдыруусунун бир формасы, бир ыкмасы. Көркөм чыгармадагы диалогдорду системалык көрүнүш катары кароо зарыл. Анткени диалог көркөм чыгармадагы башка коммуникативдик бирдиктер менен диалектикалык карым-катнашта болгондо гана кандайдыр бир мааниге ээ болот, кандайдыр бир коммуникативдик кызматты аткарат. Диалог көркөм чыгарманын системалык бир бөлүгү болуп саналат.

Көркөм диалогдор – көп системалуу коммуникативдик объект. Анда тилдик система, коммуникативдик система, семантикалык система, модалдык система, көркөм эстетикалык система, стилистикалык система бири-бири менен диалектикалык карым-катнашта катышат.

Көркөм диалогдор көп жактуу, динамикалуу, полифункционалдуу жана полимодалдуу табиятка ээ.

Көркөм чыгармадагы диалогдордо автордук түшүндүрмөлөр, ремаркалар – ал диалогдун негизги багытын, мазмундук нугун, аныктоочу көркөм каражат, ыкма. Ошондуктан автордук ремаркаларды, репликалар менен бирдиктүү кароо зарыл. Автордук ремаркалар каарман тууралуу, анын психологиялык ал-абалы, көз карашы, ымдоо-жаңсоолору, мимикалары тууралуу абдан маанилүү көркөм-эстетикалык маалыматтарды билдириет.

Көркөм чыгармадагы диалогдордо каармандардын сүйлөгөн сөздөрү аркылуу алардын көркөм образы, типтүү, жеке мүнөзү, жеке портрети, эмоционалдык дүйнөсү, ой жүгүртүү арымы, тилдик, социалдык чөйрөсү, турмуштук кызыкчылыгы, дүйнө көз карашы, моралдык-психологиялык ал-абалы, сүйлөө манерасы кылдат мүнөздөлөт.

Көркөм тексттеги диалогдордо каармандардын сүйлөөсү ошол доордук жана коомдук, менталдык, улуттук жана башка колориттик өзгөчөлүктөргө байланыштуу болот. Диалогдун маани-мазмунун, өзгөчөлүктөрүн аныктоо, жалпы эле ошол көркөм чыгарманын мазмунун иликтең түшүнүүгө көмөк көрсөткөндүктөн көркөм тексттеги диалогдорду ар тараптан изилдөө актуалдуу.

Диссертациянын темасынын илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлгөн илимий программалар жана илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иш А.Мырсабеков атындагы Ош

мамлекеттик педагогикалык университетинин кыргыз тили жана адабияты кафедрасынын илимий изилдөө иштеринин тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн максаты. Көркөм тексттеги диалогдордун лингвостилистикалык, лингвокоммуникативдик өзгөчөлүктөрүн, диалогдордун көркөм тексттеги ордун, маани-манзызын, алардын көркөм текстте чыгарманын темасын, негизги проблемасын, көркөм образдар системасын ачып берүүгө катышын, көркөм чыгармада подтексте туюнтурган автордук идеянын диалогдордо көркөм чагылдырылышын аныктоо – бул изилдөөнүн негизги максаты.

Изилдөөнүн милдеттери. Аталган максаттарды жүзөгө ашыруу үчүн изилдөөнүн астына төмөндөгүдөй милдеттер коюлат:

- Буга чейин жарык көргөн илимий-теориялык адабияттардын негизинде көркөм тексттеги диалогдордун изилденишине сереп салуу;
- Диалогдордун көркөм тексттеги негизги белгилерин, лингвокоммуникативдик, лингвостилистикалык өзгөчөлүктөрүн аныктоо;
- Диалог менен автордук ремарканын көркөм тексттеги логика-коммуникативдик, семантика-стилистикалык карым-катнашын тактоо;
- Көркөм диалогдордо маалымат туюндуруунун көркөм-эстетикалык, семантика-стилистикалык, коммуникативдик жол-жоболорун ачып түшүндүрүү;
- Диалогдордун көркөм текстте лингвистикалык жактан уюшулуш маселелерин иликтөө;
- Көркөм тексттеги диалогдордо колдонулган лексикалык, морфологиялык, синтаксистик каражаттардын логика-коммуникативдик, лингвостилистикалык табиятын аныктоо;
- Диалогдорду көркөм текстте уюштурууга катышкан экстралингвистикалык факторлордун, паралингвистикалык каражаттардын лингвостилистикалык табиятын иликтөө.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Көркөм тексттеги диалогдор көркөм чыгарманын жалпы мазмунун түзүүчү негизги бирдик катары, көркөм чыгарманын автору сунуштаган идеялык, көркөмдүк, мазмундук өзгөчөлүктөрдү уюштурууга көмөкчү болгон бир форма катары кыргыз тил илиминде биринчи жолу лингвостилистикалык багытта изилдөөгө алынды. Ошондой эле бул изилдөөдө көркөм тексттеги диалогдордун лингвокоммуникативдик, структура-семантикалык жана лингвистикалык табияты, диалогдордун түрлөрү, типтери конкреттүү тилдик фактылык материалдардын негизинде аныкталды. Мына ушул жагдай бул кандидаттык диссертациялык изилдөөнүн илимий жаңылыгы болуп саналат.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Изилдөөдө көркөм тексттеги диалогдорго карата лингвостилистикалык анализдер жүргүзүлдү. Көркөм чыгармада ички жана сырткы диалогдорду түзүүгө катышкан каармандардын

репликаларынын, автордук ремаркалардын стилистикалык табияты аныкталды. Көркөм диалогдогу коммуникативдик, көркөм-эстетикалык, паралингвистикалык, экстралингвистикалык факторлордун стилистикалык өзгөчөлүктөрү конкреттүү факты-материалдардын негизинде ар тараптуу иликтөөгө алынды. Аталган маселелер кыргыз тил илиминде алгач ирет коплекстүү, системалуу иликтөөгө алынгандыктан, бул изилдөөнүн материалдарын көркөм текстти интерпретациялоо, кыргыз тилинде көркөм стилде жазылган тексттердин коммуникативдик, лингвостилистикалык табиятын окутуу иштерин аткарууда практикалык жактан кеңири колдонууга болот. Изилдөөнүн материалдары студенттердин диалог түзүп, пикир альшуу көндүмдөрүн өнүктүрүүгө, аталган маселелерди ар тараптан өздөштүрүүгө, ошондой эле көркөм текстке стилистикалык терең анализ жүргүзүүгө көмөкчү боло алат.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Көркөм диалогдун негизги максаты – көркөм чыгармада көркөм чагылдырылып көрсөтүлгөн адамдардын ички жан дүйнөсүн ар тараптан изилдөө, иликтөө, ошол аркылуу адамды таануу жана таанытуу.
2. Көркөм чыгармадагы диалогдордо автордук түшүндүрмөлөр, ремаркалар – ал диалогдун негизги бағытын, мазмундук нугун, аныктоочу көркөм каражат, ыкма. Ошондуктан автордук ремаркаларды репликалар менен бирдиктүү кароо зарыл.
3. Көркөм диалогдордо паралингвистикалык каражаттар каармандардын ички жан дүйнөсүндөгү ар түрдүү абалдарды, алардын ортосундагы ар кандай мамилелерди, маанайларды, психологиялык атмосфераны конкреттеширип, деталдаштырып, полисемантикалык касиетке ээ.
4. Контексттеги кырдаалга байланыштуу көркөм диалогдор өзгөрмөлүү табиятка ээ. Тексттеги кырдаал көркөм диалогдун мазмунун аныктап турат. Кырдаалдык көрсөткүчтөр катары диалогдордо сөз болуп жаткан предмет, тема жана сүйлөшүүнүн шарт-кырдаалы эсептелет.
5. Диалог – көркөм чыгарманын системалык бир бөлүгү, ал – көп системалуу коммуникативдик объект. Диалог көркөм чыгармадагы башка коммуникативдик бирдиктер жана тилдик, коммуникативдик, модалдык, көркөм-эстетикалык, стилистикалык системалар менен диалектикалык карым-катнашта болгондо гана кандайдыр бир мааниге ээ болот, кандайдыр бир коммуникативдик кызматты аткарат.
6. Көркөм диалогдордун коммуникативдик максатка, көркөм-эстетикалык мүдөөгө ылайык, ошол кырдаалдын атмосферасына, ошол мезгилдин, социалдык ал-абалдын өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу түзүлүшү диалог түзүүнүн ички мыйзам-ченемдери болуп саналат.

7. Көркөм тексттеги диалогдордо каармандардын сүйлөөсү ошол доордун жана коомдун менталдық, улуттук жана башка колориттик өзгөчөлүктөрүн чагылдырып турат.

8. Каармандардын жекече сүйлөө портретин түзүүдө көркөм чыгармада сырткы диалог менен ички диалогдун карым-катнашы чоң роль ойнойт. Ички диалогдор экстенсивдүү түрдө туюндурулган, полифункционалдуу, көп кырдуу өзгөчөлүктөргө ээ болгондуктан, каармандардын көркөм образын түзүүгө түз да, кыйыр да катышат.

Автордун жеке салымы. Теманын, багыттын тандалышы, материал жыйноо, системалаштыруу, чечмелөө жана жалпылоо изденүүчү тарабынан жеке аткарылды. Сунушталган ой-пикирлер, көз караштар, изилдөөдөн алынган илимий корутунду, жыйынтыктар диссертанттын өзүнө таандык.

Изилдөөнүн аprobацияланышы. Эл аралык байланыш жана цивилизация диалогу циклына арналган “Көп тилдүүлүк этномаданий ар түрдүүлүктүү сактоочу фактор катары: Билим берүү стратегиялары” деп аталган эл аралык семинарда, (Москва, 2019), хакас тил илиминин негиздөөчүлөрү Д.Ф.Патачаковынын 100 жылдык, М.И.Боргояковынын 90 жылдык юбилейине карата жана хакас тили жылына арналган VII эл аралык илимий конференцияда (Абакан, 2020), ОшМУда, И.Арабаев атындагы КМУда, ОшМПУда, эл аралык, республикалык, региондук илимий-теориялык конференцияларда изилдөөнүн материалдары жана жыйынтыктары боюнча баяндамалар жасалды.

Диссертациянын материалдары Ош шаарындагы ОшМПУнун кыргыз тили жана адабияты адистигинин жогорку курстарынын студенттерине атайын курс катары жана стилистика предметинде лекциялык жана практикалык сабак катарында 5 жылдан бери өтүлүп келе жатат.

Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктарынын жарыяланышы. Изилдөөнүн мазмунун чагылдырган 13 макала жарыяланып, анын ичинде Кыргызстанда РИНЦ индексине кирген басылмаларда 9 макала жана чет элдик индекстелген (РИНЦ) илимий басылмаларда 4 макала жарык көрдү.

Диссертациялык әмгектин түзүлүшү. Иш киришүүдөн, 3 бөлүмдөн, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Иштин жалпы көлөмү – 177 бет.

Изилдөөнүн негизги мазмуну

Киришүүдө изилдөөнүн актуалдуулугу, максаттары, милдеттери көрсөтүлүп, илимий жаңылыгы, коргоого коюлуучу негизги жоболору, изилдөөнүн практикалык мааниси, түзүлүшү тууралуу маалыматтар берилген.

I бөлүм “Көркөм диалогдун изилдениши тууралуу илик” деп аталып, көркөм диалогдордун дүйнөлүк лингвистикада, орус тил илиминде, түркологияда жана кыргыз тил илиминде изилденишине сереп салынды.

1.1. Көркөм диалогдун дүйнөлүк лингвистикада жана орус тил илиминде изилдениши. Көркөм диалогдун табият-сыры тууралуу маселелер байыркы мезгилден бери иликтенип келген. Байыркы Грециянын улуу философтору Платон, Аристотелдин бир нече философиялык эмгектери диалог түрүндө жазылып, Ф.де Соссюр (1977), Ж.Пиаже (1932), Ш.Балли (1955), О.Есперсен (1958), С.Беркнер (1959), М.Зондель (1966), Я.Яноушек (1973), Я.Вальсинер, Х.Микхин (1974), В.С.Библердин (1975), Л.Хаймс (1975), Р.Якобсон (1975), С.Цейтлин (1976), Г.Грайс (1985), Г.Кайзер (1990) сыйктуу ж.б. чет элдик окумуштуулар диалогдун табияты боюнча ар түрдүү ой-пикирлерди билдиргендиги тууралуу маалыматтар арбын. Орус тил илиминде окумуштуулар М.Бахтин (1963), А.А.Леонтьев (1969), Л.В.Выготский (1934), Л.В.Щерба (1915), В.В.Винокур (1953), Л.П.Якубинскийдин(1923) илимий эмгектеринде диалогдун коммуникативдик, стилистикалық, нормативдик, когнитивдик, прагматикалық, логикалық, психологиялық, тематикалық, социалдық, структуралық, көркөм-эстетикалық табият-өзгөчөлүктөрүн, диалогдун коммуникативдик моделдерин, типтерин ар тараптан изилдөөгъ алышкан.

1.2. Көркөм диалогдун түркологияда жана кыргыз тил илиминде изилдениши. Түркологияда көркөм диалогдун негизги табияты, анын көркөм чыгармада аткарған функциялары С.Шыныбекова (2010), Д.Б.Абдыкаримова (1999), көркөм диалогдогу репликалардын типтери, түрлөрү Х.К.Усманов (1988), көркөм диалогдо тил аркылуу инсандык өзгөчөлүктөрдүн туюндурулушу, андагы коммуникативдик, прагматикалық, концептуалдық, когнитивдик факторлор, көркөм диалогдун семантика-стилистикалық, лингвопрагматикалық, тилдик маданият таануучулук моделдери Н.З.Нормуродова (2012), көркөм диалогдун көркөм-эстетикалык функциялары Ш.Казаков (1990), когеренттик табияты М.Тухсанов (1987), диалогдун семантикалық, функционалдық өзгөчөлүктөрү М.Т.Дугаржанова (1988) тарабынан изилденген.

Кыргыз тил илиминде көркөм диалогдун лингвостилистикалык (Усубалиев, 1994), семантика-структуралық (Өмүралиева, 1999), коммуникативдик-прагматикалық (Мусаев, 2000), структура-стилистикалық (Аширбаев, 2002), тексттик, интеграциялық, экстралингвистикалық, лингвопсихологиялық (Маразыков, 2005, 2014, 2020), тилдик-структуралық (Иманалиев 1979, Элчиев 2015), социалдық, көркөм-эстетикалық (Мамытов 1990) өзгөчөлүктөрү сыйктуу айрым бир маселелери конкреттүү тилдик-факты материалдардын негизинде иликтөөгө алынган.

II бөлүм “Изилдөөнүн методологиясы жана методдору” деп аталып, бул был\мдъ изилдөөнүн объектиси, предмети, ошондой эле изилдөөнүн материалдары жана методдору жөнүндө маалыматтар берилди.

Илимий изилдөөнүн объектиси – прозалык көркөм чыгармадагы диалогдор жана аларды лингвокоммуникативдик жана лингвостилистикалык өңүттө иликтөө.

Илимий изилдөөнүн предмети катары көркөм чыгармадагы диалогдун табиятын ачып берүүчү экстралингвистикалык, паралингвистикалык, тилдик каражаттар тандалып алынды.

2.1. Изилдөөнүн негизги материалдары жана булактары. Изилдъедь көркөм чыгармадагы диалогдордун коммуникативдик табияты, андагы экстралингвистикалык факторлордун таасири, алардын маани туюндуруудагы мүмкүнчүлүктөрү, негизги коммуникативдик багыттары, тилдик каражаттар аркылуу туюндурулуш өзгөчөлүктөрү, көркөм тексттеги диалогдордун коммуникативдик шарт-kyrдаалдардын өзгөрүшүнө байланыштуу кубулуп өзгөрүп туары, көркөм тексттеги коммуникативдик кырдаалдык жагдайлар диалогдун маанисин кылдат түшүнүүгө көмөкчү болору белгиленди. Көркөм чыгармадагы диалогдордо коммуникативдик кырдаал өзгөргөндө, анда колдонулган тилдик каражаттардын маанилери да өзгөрүүгө учурары, көркөм диалогдун лингвостилистикалык табият-белгилери негизги материал катары эсептелери баяндалды.

2.2. Изилдөөнүн негизги аспекттери жана методдору. Көркөм диалогдордун мазмунун кыйыр туюндуруп, көркөм образ түзүүгө көмөкчү болгон андагы текст түзүүчүлүк, стилистикалык, коннотативдик, лексикастилистикалык, көркөм-эстетикалык, лингвоэстетикалык, семантика-коммуникативдик аспекттердин өзгөчөлүктөрү көрсөтүлдү.

Изилдөөнүн максатына жана милдетине жараша иште лингвистикалык баяндоо, анализ, компоненттик анализ, синтез, интерпретациялоо, салыштырма метод, антиномия (каршы атоо) ыкмалары, зарылдыгына жараша структуралык, трансформациялык методдордун айрым бир элементтери колдонулду.

III бөлүм “Көркөм тексттеги диалогдордун лингвостилистикалык өзгөчөлүктөрү” деп аталып, ал 12 бөлүктөн турат.

3.1. Көркөм диалогдордун жалпы табияты. Көркөм диалогдордо тилдик каражаттар менен экстралингвистикалык факторлор эриш-аркак колдонулуп, белгилүү бир синтаксистик, лексикалык, семантикалык, тематикалык, коммуникативдик байланыштарды түзөрү изилдъедь анализге алынды. Мисалы:

«...Исхактын чаар иреңи сур тартып, көзү заардуу жылтылдады:

-Мен ким элем? Иштин талуу жери мен белем? Ырас айттыңыз, мен ким элем, элдин өзү дөөлөт кондурган чымыны, элдин сунган найзасынын учу гана эмес белем?! - деди катуулап”[Касымбеков, 1978:408].

Берилген диалогдо «чаар иреңи сур тартып, көзү заардуу жылтылдады» деген паралингвистикалык каражат Исхактын бул репликадагы тилдик каражаттардын семантикалык, тематикалык бекем байланышта болушун

шарттай алды. «Мен ким элем?» деген сүйлөмдүн интонациясында «өкүнүү», «нааразы болуу», «маанайы пастык», «үмүтсүздүк» маанисиндең интонация коштолуп тургандыгы байкалат. Сүйлөмдө туюндурулган маанайы чөгүү интонациясы «ирени сур тартуу», «көзү заардуу жылтылдады» деген паралингвистикалык көркөм каражаттардын маанисине окшош. Алар бирдей терс маанини, терс эмоцияны туюндуруп турушат. Диалогдо «ырас айттыңыз» деген киринди сөз кубануу, маселени туура эсептөп колдоо, шыктануу маанисин туюнтурбайт. Тескерисинче, «ырас айттыңыз» дегенде башта туюндурулган нааразылык, ачуу, ыза мааниси андан ары улантылганы ачык билдирилип турат. «Мен ким элем, элдин өзү дөөлөт кондурган чымыны, элдин сунган найзасынын учу гана эмес белем?!» деген сүйлөм түзүлүшү, анда туюнтурган маанилер, интонация, ыргак ызанын семантикалык оттенокторун туюнтурганы менен обочолонот. Ошондуктан «белем» деген өткөн чактагы этиш съз колдонулду. Буга кошумча «катуулап» деген паралингвистикалык каражат сүйлөмдөгү нааразылыктын семантикалык өзгөчөлүктөрүн дагы айкындап билдириди. Көркөм чыгармадагы диалогдун коммуникативдик табиятын иликтөөдө экстралингвистикалык факторлордун таасирин, алардын маани туюндуруудагы мүмкүнчүлүктөрүн кылдат иликтөө зарыл.

3.2. Көркөм диалогдо репликалардын лингвостилистикалык мүмкүнчүлүктөрү. Көркөм диалог текстинде реплика негизги коммуникативдик бирдик болуп саналат. Анткени диалог репликалар аркылуу башталат, улантылат жана жыйынтыкталат. Ошондуктан көркөм диалогдо мааниси боюнча репликалар *жооп иретинде айтылган репликалар*, диалогдун андан ары уланышына негиз болгон, бағыт берген репликалар жана көркөм диалогдордо негизги таасирдүү ролду ойногон репликалар болуп бълнъыт. Ошондой эле, тескерисинче, диалогдун андан ары уланышына бөгөт болгон репликалар да кездешет.

Маселен, Т.Касымбековдун “Сынган кылыш” романындагы Казый менен Нұзұптүн диалогунда *диалогду баштоочу реплика* – «Аталақтардын вазифасы жуда зор болгон. Аталақ тақсыз падишах, таажсызыз өкүмдар...» – деген казыйдын репликасы. Бул репликада көркөм диалогдун «Аталақ, аталақтын учурдагы зарылдыгы» тууралуу негизги тема көркөм туюндурулду. Диалогдун кийинки репликалары ушул теманын ар түрдүү бағытын ар кандай өңүттө улап баяндайт, жыйынтыктайт. Демек, көркөм диалог репликалар аркылуу башталат жана жыйынтыкталат.

Мисалга алынган *диалогдун* андан ары уланышына негиз болгон реплика катары казыйдын аталақ туралуу репликасы болуп саналат. Ал эми бул диалогдо *негизги таасирдүү ролду ойногон реплика* катары – «*Сенин оюңча ордого аталақ зарыл. Ушундайбы, казый?*» деген Нұзұптүн репликасын

эсептөөгө болот. Анткени ушуга чейинки репликалар негизги мааниге ээ болгон аталыктын зарылдыгы тууралуу репликага карата даярдыкты билдирет.

Бул диалогдо *репликалардын уланышына бөгөт болгон жагдай* Нүзүптүн «*андан наркысын айттырыбай колунун учун биртке көтөрүп казыйды токтомотуп коюшу*» – эсептелет. Мында диалогдогу репликанын уланышына паралингвистикалык каражаттар аркылуу бөгөт коюу көрүнүшүнө күбө болобуз.

3.3. Көркөм диалогдо каармандын типтүү, жеке өзгөчөлүктөрүн туюнтурган тилдик каражаттардын стилистикалык кызматы. Көркөм тексттеги диалогдо автор тарабынан маалыматтык-эстетикалык максатта колдонулган тилдик каражаттар, көркөм сөз каражаттары бирдиктүү көркөм системаны түзөт. Анда көркөм чыгарманын негизин түзгөн тилдик каражаттар, коммуникативдик-композициялык ыкмалар бири-бирине шартташ абалда колдонулат. Көркөм тексттеги диалогдун олуттуулугу, маанилүүлүгү жазуучу тарабынан көркөм чагылдырылган турмуштук көрүнүштүн масштабына, көркөм ой-чабыттын кенендигине, ой-пикирдин актуалдуулугуна, негизги көркөм-эстетикалык идеянын, көтөрүлгөн маселенин маанилүүлүгүнө жана жазуучунун көркөм чеберчилигине байланыштуу борору аталган был\кътъ аныкталды.

Ч.Айтматовдун “Кызыл алма” чыгармасындагы көркөм диалогдо автор тарабынан маалыматтык-эстетикалык максатта атайы колдонулган негизги көркөм сөз каражаты – кызыл алма. Кызыл алма – бул чыгарманын негизинде өзөк къркъм концепцияны түзүүгө өбөлгө болгон тилдик каражат, негизги көркөм каражат. Ошондой эле «кызыл алма» предметтик түшүнүктөрдүн символикалуу, өтмө мааниде Исабековдун махабатын, бейтааныш кызга болгон сонуркоосун, жактыруусун кыйыр түрдө баяндап турат. Ошондуктан аталган чыгармада кызыл алма кадыресе предметтик түшүнүк катары эмес, көркөм-эстетикалык символ катары, подтексттик негизги идея катары колдонулган. Ушул жагынан караганда, кызыл алма бул көркөм диалогдо көркөм системаны түзүп турат.

3.4. Көркөм диалогдордун прагматика-стилистикалык өзгөчөлүктөрү. Көркөм чыгармадагы диалогдор бири-бири менен бүтүндүктүн бөлүгү катары шартташ, максатташ. Ошондуктан көркөм чыгармадагы диалогдорду иликтөөдө системалуу жана комплекстүү анализ жасоо зарыл. Көркөм диалогдун тилдик жагдайларын эле иликтөө жетишсиз. Анткени диалогдогу тилдик жагдайлар менен андагы коммуникативдик, көркөм-эстетикалык, прагматикалык, экстралингвистикалык факторлорду бирдиктүү, комплекстүү, анализге алуу абдан зарыл. Кандай болгондо да, көркөм чыгармадагы диалог өзүнүн түзүлүшү, мазмуну, прагматика-стилистикалык табияты боюнча кадыресе турмуш-тиричиликтик диалогдордон көп жагынан айырмаланат. Мисалы:

«... Насирдин-хан онтоп жиберди. Ошол учурда караулбашы кайра жулуунуп кирип келди:

– Таксыр! Эл шаардын дарбазасын ачып... Болотхан... – деди аптыга.

Насирдин-хан атырылды:

– Жап оозуңду, шүмшүк! – деп атта орус пистолуна колун сермей.

– Кайдагы хан?! Селсаяк дебейсиңби? Уруу дебейсиңби?

Караулбашы тике карады:

– Асте кылышыз, таксыр! Күч кимде болсо, оомат кимде болсо, хан ошол! Насирдин-хан шалдырай түштү. Карапбашынын көзүнөн жаны ачыганды ээсине асылып капканы турган иттин заарын сезди.

– Гм... – деп онтоп жиберди ал, эси эңгиреп, турган ордунда тегеренип, темтеңдеп, - ыя? Казына эмне болот? Ыя?..

Эшик ага ыйлактап колтуктап алды:

– О, жараткан! Жан болуп береби казына?!» [Касымбеков, 1978: 434]

Бул – Кокон ордосун Болот хандын басып алган учурдагы эпизоддон бир көрүнүш. Мисалга алынган көркөм диалогдун маанисин толук түшүнүү үчүн жана бул диалогду чыгармада бүтүндүктүн бөлүгү катары таанып билүү үчүн диалогдогу контексттик, лингвистикалык, экстралингвистикалык жана коммуникативдик өзгөчөлүктөрдү системалуу иликтөө зарыл. Маселен, «Насирдин-хан онтоп жиберди», «карапбашы тике карады», «Насирдин-хан шалдырай түштү», «карапбашынын көзүнөн жаны ачыганды ээсине асылып капканы турган иттин заарын сезди», «эшик ага ыйлактап колтуктап алды» деген туюнтомада бул диалог өтө опурталдуу, экстремалдуу кырдаалда болуп жатканын, бийлики кулатту аракети үстөмдүк абалга ээ болуп баратканын, бул каршылашуунун аягы эптеп жан аргасын издең качуу багытына бурулганын билдирип турат. Хандын «онтоп жибериши», «ачууга алдырып атырылышы» жана ханга каршы караулбашынын «тике карашы», «Асте кылышыз, таксыр, күч кимде болсо, оомат кимде болсо, хан ошол!» деп анын орой жооп берип турушу ошол турмуштук кырдаалдын өтө чыңалган абалын билдирип турат.

Мына ушул экстралингвистикалык экстремалдуу кырдаалга маанилик жактан үндөш «Кайдагы хан? Селсаяк дебейсиңби! Уруу дебейсиңби?» деген сыйктуу лингвистикалык каражаттар колдонулган. Ошондой эле Насирдин-хандын жандалбас урган аргасыз абалы, анын сүйлөгөн сөздөрүндөгү коммуникативдик белгилерден ачык байкалып турат. Андагы негизги коммуникативдик багыт – «ызырынуу», «урушуу», «өкүнүү» маанилерин туондуруу. Мына ушул экстралингвистикалык каражаттар коммуникативдик, семантикалык, прагматикалык факторлор Кокон хандыгындағы бийлики кулаттуу көрүнүшүн, андагы бүтүндөй өзгөчөлүктөрдү, карама-каршылыктарды көркөм чагылдырууга жана мындай турмуштук көрүнүштү ар тараптан терең таанып билүүгө өбөлгө түзүп турары бул бължкть ар тараптан иликтөөгө алынды.

3.5. Көркөм тексттеги диалогдун тематикалық өзгөчөлүктөрүн туюндурууда автордук баяндамалардын, репликалардын орdu. Көркөм тексттеги диалог бирдиктүү тематикалық структурага ээ. Диалогдун темасын аныктоо боюнча ар түрдүү көз карашта ой-пикирлер айтылып, аталган багытта да бир нече изилдөө иштери жүргүзүлгөн. Маселен, диалогдун темасы диалогдо эмне же ким жөнүндө сөз болгону эсептелери, тактап айтканда, диалогдогу негизги референт диалогдун темасы болору белгиленген. Диалогдо эмне жөнүндө сөз болсо, ал – диалогдун темасы. Диалогдо белгилүү бир темадагы маалымат ар тарабынан талкууга алынат. Айрым учурда көркөм диалог тематикалық бир нече белүктөргө бөлүнөт. Жалпысынан, көркөм диалог бирдиктүү тематикалық-структурата га ээ. Бул маселе [Лабов, 1975: 96-181, Хаймс, 1975: 61, Лаптева, 1976: 256, Леонтьев, 1974: 134, Волошинов, 1975: 336-362] сыйктуу белгилүү окумуштуулардын илимий изилдөөлөрүнө таянуу менен иликтөөгө алынды.

3.6. Көркөм тексттеги диалогдун коммуникативдик түзүлүшү жана анда паралингвистикалық, шарт-кырдаалдык бөтөнчөлүктөр. Көркөм чыгармадагы диалог өтө татаал коммуникативдик процесстин бир белүгү болуп саналат. Анда сүйлөшүп жаткан адамдын шык-жөндөмү, жеке сапаттарына жараша сүйлөшүүсү ишке ашат. Көркөм тексттеги диалогдордо каармандардын сүйлөө мүнөздөмөсүн иликтөө да өзгөчө мааниге ээ. Анткени каармандардын сүйлөөсү аркылуу алардын социалдык тибин, ар кандай өзгөчөлүктөрүн аныктоого болот [Розен, 1960:125]. Мисалы:

- *Менимче, кажаты бар.*
- *Менимче, кажаты жок. Мага жолтоо болбо. Мен тамагымды ичем да кетем.*
- *Кайда шашасың, им? - Базарбай ыргып туруп, жини кайнаганда бузула түшкөн иреңин жасындатып, Бостонго ийилди, - Кайда шашасың сволуч? Биз али карышкырлар туурасында сүйлөши элекпиз* [Айтматов, 1988: 315].

Бул конфликтин терең мүнөзү каармандардын ортосунда антонимдик мааниде колдонулган «– Менимче, кажаты бар», «– Менимче, кажаты жок» деген сүйлөмдөрдөн кыйыр белгилүү болуп турат. Мында эки түрдүү көз караштагы, эки түрдүү мүнөздөгү адамдардын ортосундагы кагылышуу болуп жаткандыгы көркөм маалымат катары туюндурулуп отурат. Ошондуктан бул көркөм диалог эки каармандын жөн салды эле сүйлөшүүсү эмес, бул диалог – эки башка типтеги мүнөздөрдүн, көз караштардын кагылышуусу. Мында эки каармандын көркөм образы алардын сүйлөгөн сөзү, бири-бирине болгон мамилеси аркылуу туюндурулуп жатат.

Көркөм диалогдун түзүлүшү жана анын ишке ашышы, диалогдо сүйлөшүп жаткан адамдардын сөздөрүнөн улам кырдаалга жараша жаралат [Щерба, 1915: 35]. Ошентип, көркөм чыгармадагы диалогдордо сүйлөшүп

жаткан адамдардын адамдык жеке сапаттары, турмуштук ар кандай көз караштары, каармандардын ақыл-эс, кулк-мүнөз өзгөчөлүктөрү экстралингвистикалык факторлордун коштоосунда көркөм туюндурулат жана бул көрүнүштөр көркөм диалогдун мазмунуна ар кандай өзгөртүүлөрдү, толуктоолорду киргизип турат.

3.7. Көркөм диалогдо паралингвистикалык, экстралингвистикалык маанилерди туюндурган автордук ремаркалардын өзгөчөлүктөрү. Көркөм диалогдо паралингвистикалык, экстралингвистикалык маанилерди билдириген автордук ремаркалар көркөм-эстетикалык маалымат туюндурууга активдүү катышышат. Чындыгында эле, көркөм чыгармадагы диалогдордо каармандардын сырткы турпаты менен ички табияты алар сүйлөгөн сөздөр, жасалган иш-аракеттер, автордук ремаркалар аркылуу көркөм-эстетикалык маалымат катары туюндурулат. Бул учурда каармандардын көркөм образын терең жана ар тараптуу сүрөттөп ачып берүү максатында автордук ремаркалар, экстралингвистикалык факторлор таасирдүү коммуникативдик кызмат аткарат. Көркөм диалогдогу автордук ремарканын негизги коммуникативдик максаты каармандардын сүйлөгөн сөздөрүнө карата кошумча мүнөздөмөлөрдү берүү болуп саналат. Мисалы:

«...Исхак:

– Эс аласызыбы, ава? – деди суз. – Бул дүйнөнүн көйүнөн чарчадыңызыбы?..

Көлтөйгөн Султанмурат бек мурдун тартты. Же баш ийкерин билбей, кирпиги араң ирмелип кыңырылды. Эшик ага Момун тура келип, ага кымкан тон жапты.

– Ийниңиз кубанып чыксын, бек ага... – деди Исхак, бир ууртун тартып жымыйып, суук тиктеп... [Касымбеков, 1978: 439].

Т.Касымбековдун «Сынган кылыш» романынан мисалга алынган көркөм диалогдо чыккынчылык кылган Султанмурат бектин мамилесине карата Исхактын көз караш кыймылы аркылуу бир нече көркөм маалыматтар туюндурулган. Бул көркөм диалогдун жалпы мазмунуна кайрылсак, Султанмурат бекке жакшы сүйлөп, ага тон кийгизип, сыртынан урмат көрсөтүп, жашоосуна үмүт жандырып, бирок ичинен өлүм жазасына буйруу чечими чыгарылган катаал турмуштук көрүнүш көркөм сүрөттөлгөн. Исхактын сырты менен ичи дал келбegen мындай карама-каршылыктуу чечими сүйлөгөн сөзү менен ойлогон оюнун дал келбестигинен байкалат. Ошондуктан бул көркөм диалогдо «Эс алдыңызыбы, ава?», «Бу дүйнөнүн көйүнөн чарчадыңызыбы?», «ийниңиз кубанып чыксын бек ага...» деген сылык-сыпаа, сыртынан караганда, урмат-сый көрсөтүлүп жаткандай маанайды туюндурган сүйлөмдөр колдонулган. Бирок мындай жылуу-жумшак сөздөр тегин айтылган эмес. Аны «Исхак бир ууртун тартып жымыйып, суук тиктеди» деген автордук ремаркадан байкайбыз. Исхактын репликасы менен автордук ремарканын бири-бирине дал

келбей кайчы маанини туюндурушу айтылган сөз менен жасала турган иштин эки кайчы абалда экендигин билдирет.

Көркөм чыгармадагы диалогдордо каармандардын көз караштары ошого ылайык кыймыл-аракеттери да, қылыш-жоруктары да чоң мааниге ээ. Анткени көз карашка байланыштуу мындай тилдик каражаттар бир нече кошумча маанилерди туюндуруп, каармандардын ар кандай жан дүйнө абалдарын чагылдыра алат.

3.8. Көркөм тексттеги диалогдордо колдонулган лексикалык каражаттардын стилистикалык кызматы. Көркөм тексттеги диалогдордо каармандардын сүйлөө өзгөчөлүктөрүнө, алар колдонгон лексика-фразеологиялык каражаттарга өзгөчө басым коюлат. Кээде көркөм-эстетикалык, идеялык максаттарга байланыштуу каармандардын сүйлөшүүсүндө адабий тилдик нормадан четтөөгө жол берилет. Турмушту реалдуу, көркөм туюндуруу ыкмасы катары диалектизмдер, говорлор, вульваризмдер, кесиптик терминдер жана башка тилдик каражаттар автор тарабынан атайы колдонулуп, натыйжада, көркөм диалогдо каармандардын жекече сүйлөө манерасы түзүлөт. Мисалы:

Сарыбай сейрек сары сакалдуу, көзүнүн усту кабырчыктаган, эти жука киши эле. Кебези тайыз каишкы чапанды саймалуу сары кең чалбарга шымданып койгон. Бутунда тумишугу чукчуйган көн өтүк. Колунда күмүш камчы.

- Бекерчилик, Төңирберди аке. Кырааным түлөп отурат...
- Бекерчи болсоң, мына жасында таруум баши алат, келип таруу корушисанчы! – деп Төңирберди абышка тамаша сөз жиберип, кызыл ээк оозун ачып кыкылдан күлүп калды. – Бүркүтүңдү үксөйтүп тыттын башына кондуруп койсоң болду, ошондо эле чымчык атпай бу чөлкөмгө жолобой калат!

Сарыбай күлүп, ал дагы тамашага жараша жооп кылды:

- А бүркүтүмдүн тырмак акысы кандай болор эken, Төңирберди аке?
- Төңшерик! [Касымбеков, 1978: 15].

Мисалга алынган бул көркөм диалогдо турмушту реалдуу сүрөттөө үчүн көркөм-эстетикалык максатта автор айрым бир архаизмдерди, кесиптик сөздөрдү, адабий тилдик нормага жатпаган диалектизмдерди атайын колдонгон. Мисалы, бул диалогдо, «чалбар», «көн өтүк», «тырмак акы» деген архаизм сөздөр «Сынган кылыш» романында көркөм сүрөттөлүп жаткан XIX кылымдагы Кокон хандыгынын турмуш шартын реалдуу сүрөттөө максатында колдонулган. Аталган сөздөрдө тарыхый турмуштук көрүнүштөр, эски түшүнүк-туюмдар билдирилген. Маселен, «чалбар», «көн өтүк» – ошол кезде кийиле турган кийимдин атальшы. Ал эми «тырмак акы» да XIX кылымдагы турмуштук көрүнүшкө таандык түшүнүк-туюм. Бул сөздөр көркөм сүрөттөлүп жаткан

турмуштук көрүнүштөрдү ар түрдүүлөп, деталдаштырып туюндурууга көп жагынан көмөк көрсөтө алды. Ушул түшүнүктөр, буюмдар, кийимдер аркылуу XIX кылымдагы элдин жашоосун, турмуштук ал-абалын, максат-мұдәлөрүн андан, таанып билүүгө болот деп ойлойбуз. Ошондуктан бул көркөм диалогдо аталган архаизм сөздөр көркөм-эстетикалык максатта атайы колдонулган. Изилдъядь мына ушундай жагдайлар конкреттүү мисалдардын негизинде анализге алынды.

3.9. Көркөм тексттеги диалогдордо колдонулган морфологиялык каражаттардын стилистикалык кызматы. Көркөм чыгармадагы диалогдордо этиштер, тактоочтор көп кырдуу көркөм-эстетикалык маалыматтарды чагылдырып, паралингвистикалык каражаттар менен эриш-аркак бир гармонияда көркөм маалымат туюндуруу кызматын аткарып, репликадагы эмоционалдык кырдаалды, андагы өзгөчөлүктөрдү билдириет. Мисалы:

“...Таятасынын мынчалык эси чыга коркуп, өң-алеттен кеткенин бала көргөн эмес. Ал азыр эчтемени көрбөй, эчтемени билбей, эси ооп тургансыды. Тунарган нурсуз көздөрү алактайт. Кемпир аны көкүрөктөн ары муштап, жерге күчтөп отургузды” [Айтматов, 1999:345].

Момун чалга тиешелүү паралингвистикалык көрүнүштөрдү туюнтурган тактоочтор семантика-стилистикалык жактан көп түрдүү маанилерге ээ. Маселен, «Таятасынын мынчалык эси чыга коркуп, өң-алеттен кеткенин бала көргөн эмес» деген сүйлөмдө «мынчалык эси чыга коркуп» деген паралингвистикалык көрүнүшту туюнтурган тактоочтук туюнта Момун чалдын Орозкулдун бул жоругуна карата «нааразылыгын», «кызынын эртеңки тагдырына катту тынчсыздануусун», «андан кийинки жашоосунан», «зордук, ур-токмок, жаңжал менен коштолгон турмушунан», «канын ден соолугунан, өмүрүнөн эси чыгып коркуусун», «тагдырдын мындай жазмышина наалат айтуусун» кошо туюндуруп тургандай сезилет. «Эчтемени көрбөй, эчтемени билбей» деген тактоочтук туюнта Момун чалдын жогорку чекке жеткен эмоционалдык абалы, дендароо болуп айла-амалын таппай, ачууга, ызага муунуп, колунан эч нерсе келбегендигине нааразы болуп турган аянычтуу учуру, «кабыргасы сөгүлүп, айла-амалы түгөнүп турган» психологиялык көрүнүшү да көркөм баяндалган.

Көркөм диалогдо каармандардын кыймыл-аракетин туюнтурган этиш сөздөр каармандардын ар кандай моралдык-психологиялык абалын, алардын ортосундагы психологиялык кагылышууларды туюнтурат. Тактооч сөздөр эмоционалдык кырдаалды, андагы өзгөчөлүктөрдү деталдаштырып, көркөм чыгармада кылдат психологиялык анализ жүргүзүү максатында колдонулат.

3.10. Көркөм тексттеги диалогдордо синтаксистик конструкциялардын колдонулуш бөтөнчөлүктөрү. Көркөм диалогдордо каармандар колдонгон лексика-фразеологиялык, синтаксистик бирдиктер

алардын сүйлөө портретин түзүүгө көбүрөөк салым кошот. Колдонулган синтаксистик конструкциялар, адаттан тыш сүйлөм курулмалары сүйлөшүүнүн тонун, ыргагын, кыраатын уюштуруп, каармандардын образын, жекече ой жүгүртүү өзгөчөлүгүн, жекече сүйлөө манерасын, алардын турмуштук көз карашын, айлана-чөйрөгө болгон мамилесин ынанымдуу туюндурууга да активдүү катышат. Мисалы:

«... – *Tur нары!* – деди ал заардуу киркиреп, анан канты өйдө силкип, жсанын оозуна тиштегендей, акыркы күч менен андан-мындан аттап, алдыга жүткүндү» [Айтматов, 1978:163].

Мисалга алынган диалогдогу «– Тур, нары!» деген адаттан тыш синтаксистик конструкция, ошонун негизинде жараган адаттан тыш кубаттуу, эмоционалдуу интонация Даниярдын ошол учурдагы психологиялык оор кырдаалын, өзү менен өзү күрөшүп, өзүн-өзү жеңип, көздөгөн максатынан кайтпай, чыдамдуулук менен жасап жаткан иш-аракетине тоскоолдук кылбоо маанисин билдирет. Экинчиден, «– Тур нары!» ачуу менен ызанын айкашын, намыс менен өжөрлүктүн көрүнүшүн да кыйыр туюндурат. Адаттан тыш бул синтаксистик конструкция Даниярдын адамдык дараметин, ичинде катылып жаткан көп сырдуу түйүндү кыйыр билдирил алды. Сыртынан караганда, жоош, момун, көп сүйлөбөгөн адамда ушунча күч, ушунча эрк, ушунча көп мүмкүнчүлүк бар экендигин Данияр өзүнүн жасаган иши, кыймыл-аракети аркылуу Жамийлага да, Сейитке да далилдей алды. Мындай семантика-синтаксистик көрүнүштө Даниярдын көпчүлүкке байкалбаган ички дарамети, анын ички дүйнөсүнүн көркөм портрети кыйыр түрдө чагылдырылган.

Көркөм чыгармадагы диалогдордо колдонулган синтаксистик конструкциялар каармандардын жекече образын, жекече кулк-мүнөзүн, жекече сүйлөө манерасын жаратууга өбөлгө болот.

3.11. Көркөм чыгармалардагы диалогдордо көркөм маалымат туюндуруунун стилистикалык өзгөчөлүктөрү. Көркөм чыгармадагы диалогдордо паралингвистикалык каражаттарды колдонуу да белгилүү бир коммуникативдик максаттарды көздөйт. Ал каражаттар кайсы бир денгээлде диалогдун маанилик жактан уюшулушуна таасирин тийгизип, ага кошумча маанилерди кийирет. Көркөм диалогдордо паралингвистикалык каражаттардын аз же көп колдонулушу каармандардын эмоционалдык ал-абалына тыгыз байланыштуу болот. Мисалы:

«...Жамийла жалт бурулуп кубара түштү:

– Өлсөм, өлүп жүргөндүрмүн, - кудайдын башка салганы! Бешенебиз ушул экен – сен, акмак, андан эмне күлөсүң? Көзүм катмак турсун миң жыл так өтсөм да, сага окишогон шумшуккө кесиримди артканым арткан! ...» [Айтматов, 2009: 201].

Бул көркөм диалогдо Осмондун терс мамилесине карата туюндурулган «жалт бурулуп, кубара түштү» деген паралингвистикалык каражаттар Жамийланын көп түрдүү психологиялык, эмоционалдык ал-абалын туюндура алды. Маселен, «жалт бурулуп, кубара түшүү» деген туяңтма «ачуулануу», «жек көрүү», «Осмондун кесир сөзүнө нааразы болуу», «өзүнө карата жеңил ой, жеңил баа берилip жатканына макул болбоо», «адамдын жеке турмушуна кийлигишүүгө, мындай адилетсиздикке жол бербөө» сыйктуу маанилик өзгөчөлүктөр бар. «Көзүм катмак турсун, миң жыл так өтсөм да, сага окшогон шүмшүккө кесиримди артканым арткан!» деген Жамийланын репликасы өзгөчө стилистикалык боекко ээ болуп, анын ақыл-парасатын, жеке адамдык өзгөчөлүгүн билдирип турат. Ошентип, бул көркөм диалогдо Жамийла өзүнүн сүйлөгөн сөзү аркылуу өзү жашап турган турмуштук кырдаалдын негизги өзгөчөлүктөрү тууралуу көркөм маалымат бере алган.

Көркөм чыгармадагы диалогдордо сүрөттөлүп жаткан турмуштук көрүнүштөрдү окурмандарга деталдуу, элестүү туюндуруу максатында автор тарабынан ошол турмуштук жагдайларга байланыштуу стилистикалык боектогу лексика-фразеологиялык, грамматикалык, синтаксистик каражаттар колдонулат.

3.12. Көркөм текстте ички жана сырткы диалогдордун стилистикалык табияты. Көркөм чыгармада каармандардын жекече сүйлөө портретин түзүүдө сырткы диалог менен ички диалогдун карым-катнашы чоң роль ойнойт. Сырткы диалог экиден кем эмес пикир альшуучу аркылуу ишке ашса, ал эми ички диалог бир эле субъект аркылуу ишке ашат. Мисалы:

«...Бала дөбөдө отуруп, оор үшкүрүндү. Китеп каптуу болуп, окууга кантип бараарын кыялданып жүргөн ушу бүгүн торпокту көздөн жаздым кылганын кара!..

...Бала көзүнөн дүрбүну алып, башы жерге салаңдады. «Эми үйгө кантип барабыз? – деди капаланып. – Ушунун баары мени менен тиги аkmak торпоктун айынан. Анан дагы сенде да бар, дүрбү. Качан болсо, Ак кемени кара деп, азгырып турасың. Сен да күнөөлүүсүң».

Бала эки жагын элее карап, айласы түгөнүп отурду... [Айтматов, 1999: 290].

Автор баланын ички дүйнөсүндөгү эмоционалдык уйгу-туйгу абалды анын ички диалогу аркылуу туюндурган. «– Ушунун баары мени менен тиги аkmak торпоктун айынан. Анан дагы сенде да бар, дүрбү. Качан болсо, Ак кемени кара деп, азгырып турасың. Сен да күнөөлүүсүң» деген баланын ой жүгүртүүсү ички диалог катары анын бүтүндөй өзгөчөлүктөрүн көрсөтүп турат. Баланын бул ички диалогунда негизги коммуникативдик максат – «Ак кемени дайыма карап, атасы ошол Ак кемеде матрос болуп иштейт деп, өзү ишенип алган ою боюнча ага умтулуу», «атасына жолугууну самоо», «зарыгуу» сыйктуу баланын ичиндеги ой мүдөөсүн көркөм туюндуруу. Демек, көркөм чыгармадагы

диалогдорду түзүүдө ички диалогдор каармандардын ой-санаасын, ички дүйнөсүн, ар кандай психологиялык ал абалын туюндуруу максатын көздөйт. Ошондуктан ички диалогдор дагы каармандардын көркөм образын түзүүгө түз да, кыйыр да катышат.

КОРУТУНДУ

Илимий изилдъедь көркөм чыгармалардагы диалогдордун, диалогдорго тиешелүү реплика, автордук баяндама, ремарка сыйктуу каражаттардын лингвистикалык, лингвокоммуникативдик, лингвостилистикалык табият-өзгөчөлүктөрүн кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармаларынын фактылык материалында ар тараптан, системалуу иликтөөгө аракеттер жасалды. Көркөм тексттеги диалогдордун негизги белгилери, алардын көркөм тексттин мазмунун уюштурууга катышы, каармандардын өзгөчө сүйлөө манералары, көркөм диалогдордун идеялык-тематикалык мазмуну жана диалогдор аркылуу көркөм образдар системасын, каармандардын индивидуалдуу мүнөз өзгөчөлүктөрүн, турмуштук көз карашын, каармандардын адамга, турмушка жана башкаларга карата мамилесин көркөм чагылдыруунун жол-жоболору, ык-амалдары, андагы лингвостилистикалык өзгөчөлүктөр ар тараптан изилдөөгө алынып, төмөнкүдей жалпы жыйынтыктар чыгарылды:

1. Көркөм чыгармадагы диалогдорго системалык көрүнүш мүнөздүү. Диалог көркөм чыгарманын системалык бир бөлүгү болуп саналат. Анткени көркөм диалогдор системанын бир бөлүгү катары көркөм чыгармадагы башка коммуникативдик бирдиктер менен диалектикалык карым-катнашта болуп, белгилүү бир көркөм-эстетикалык, коммуникативдик кызмат аткарат.
2. Көркөм тексттеги диалогдордо көркөм-эстетикалык ыкма катары адамдардын карама-каршылыктуу, көп түрдүү, көп түстүү ал-абалын, ички мүмкүнчүлүктөрүн сүрөттөп берүү иштери аткарат.
3. Автордук баяндоо, каармандардын сүйлөгөн сөздөрү, анда катышкан паралингвистикалык, экстралингвистикалык каражаттар көркөм чыгармадагы диалогдордо бирдиктүү көркөм-эстетикалык системаны түзүп турат. Каармандардын көркөм образын терең жана ар тараптуу сүрөттөп ачып берүүдө автордук ремаркалар, андагы коннотациялык каражаттар таасирдүү коммуникативдик кызмат аткарат.
4. Каармандардын сүйлөгөн сөздөрү аркылуу алардын көркөм образы, типтүү, жеке мүнөзү, жеке портрети, эмоционалдык дүйнөсү, ой жүгүртүү арымы, тилдик, социалдык чөйрөсү, турмуштук кызыкчылыгы, дүйнө көз карашы, моралдык-психологиялык ал-абалы, сүйлөө манерасы көркөм чыгармадагы диалогдордо кылдат мүнөздөлөт.
5. Көркөм чыгармадагы диалогдордо айтуучу менен угуучунун өз ара мамилеси, эмоционалдык кырдаалдагы психологиялык ал-абалы, өзгөчөлүктөрү алар колдонгон сүйлөмдөрдүн түзүлүшү, интонациясы, кырдаалдык

жагдайларга байланыштуу үзүл-кесилдик, кыскартуулар, маанилик сыйгуулар (компрессия) жана ар кандай ымдоо-жаңсоолор аркылуу белгилүү болуп турат.

6. Каармандар колдонгон синтаксистик конструкциялар, алардын эмоционалдык, психологиялык-моралдык ал-абалы, инсандык өзгөчөлүктөрү да көркөм диалогдордо туундурулат. Бир тутумдуу жана кемтик сүйлемдерден куралган көркөм диалогдор каармандардын ички жан дүйнөсүндө кандайдыр бир психологиялык чыңалуунун же ошол сүйлөп жаткан кырдаалда оор психологиялык атмосферасынын болушун билдириет.

7. Автордук түшүндүрмөлөр, ремаркалар көркөм чыгармадагы диалогдордун негизги бағытын, мазмундук нугун, аныктоочу көркөм каражат, ыкма болуп саналат. Ошондуктан автордук ремаркаларды, репликалар менен бирдиктүү кароо зарыл. Автордук ремаркалар каарман тууралуу, анын психологиялык ал-абалы, көз карашы, ымдоо-жаңсоолору, мимикалары тууралуу абдан маанилүү көркөм-эстетикалык маалыматтарды билдириет.

8. Көркөм чыгармадагы диалогдор эмоционалдуу кырдаалдарды турмуштун дал өзүндөй кылыш кабыл алууга жардам берет. Анда каармандардын сүйлөгөн сөздөрүндөгү ыргак, кыраат, интонация, басым, алардын өзгөчөлүктөрүн, жеке образын түзүүгө көмөкчү болот.

Диссертациянын темасы боюнча жарық көргөн эмгектердин тизмеси:

1. Токтосунова, А.М. Сүйлөшүү ишмердигинде тексттердин колдонулушу [Текст]/А.М.Токтосунова// И.Арабаев ат. КМУнун Жарчысы. 2012. С.128-130. (169 с.)www.arabaev.kg

2. Токтосунова, А.М. Сүйлөшүү стилиндеги тексттерде фразеологизмдердин колдонулушу [Текст] /А.М.Токтосунова// Кыргыз Билим берүү Академиясынын кабарлары. 2013. С.130-133. (263 с.) Kao_12@mail.ru

3. Токтосунова, А.М. Диалогдун коммуникативдик-семантикалык өзгөчөлүктөрү[Текст] /А.М.Токтосунова// Наука, новые технологии и инновации. 2015, №2. -С. 288-289. (258 с.)
<https://elibrary.ru/item.asp?id=24148459>

4. Токтосунова, А.М. Көркөм чыгармадагы диалогдун коммуникативдик кызматы [Текст] /А.М.Токтосунова// Известия ВУЗов (Кыргызстан). 2015, №1. С.246-248. (258 с.)<https://elibrary.ru/item.asp?id=23931980>

5. Токтосунова, А.М. Көркөм тексттеги диалогдордо вербалдык эмес каражаттардын берилиши [Текст] /А.М.Токтосунова// Известия ВУЗов (Кыргызстан). 2015, №1. -С.252-254. (258 с.)
<https://elibrary.ru/item.asp?id=23931982>

6. Токтосунова, А.М. Көркөм тексттеги диалогдун семантикалык өзгөчөлүгү [Текст] /А.М.Токтосунова// И.Арабаеват. КМУнун Жарчысы. 2017. С. 173-177. (369 с.)www.arabaev.kg.

7. Токтосунова, А.М. Сущность природы диалога в художественном

тексте[Текст] /А.М.Токтосунова// Сборник тезисов международного семинара: из цикла «Диалог цивилизаций и межкультурное сотрудничество // Многоязычие как фактор сохранения этнокультурного разнообразия: Образовательные стратегии. –Москва, 1-4 декабря, 219г.» С. 92-93. (14 с.).<https://elibrary.ru/item.asp?id=41518086>

8. Токтосунова, А.М. Виды диалога в художественном тексте с точки зрения семантики[Текст] /А.М.Токтосунова// Народы и культуры Саяно-Алтая и сопредельных территорий // Материалы VII международной научной конференции, посвященной году хакасского языка и юбилейным датам со дня рождения основоположников хакасского языкознания: 100-летию Д.Ф.Патачаковой и 90-летию М.И.Боргоякова. – Абакан, 2020. – С.67-69. (284 с.) <https://elibrary.ru/item.asp?id=44838648>

9. Токтосунова, А.М. Природа диалога в художественном тексте [Текст] /А.М.Токтосунова// Этнодиалоги. -М., 2021. №1(63). -С.137-144.(305 с.)<https://elibrary.ru/item.asp?id=45797068>

10. Токтосунова, А.М. Диалогдун тил илиминде изилдениши [Текст] /А.М.Токтосунова// Вестник ОшГУ. 2021, Т 2. №4. –С.1221-1228.(1317 с.)https://www.oshsu.kg/storage/uploads/files/11630489828_Pedagogika_i_psihologiya_Yubilej_Momunaliev_S_2021.pdf

11. Токтосунова, А.М. Көркөм тексттеги диалогдун коммуникативдик табияты [Текст] /А.М.Токтосунова// Ош мамлекеттик педагогикалык университетинин Жарчысы. 2021, №1, (18) С. 145-153.(264 с.)

12. Токтосунова, А.М. Виды диалога в художественных текстах произведений кыргызских писателей с точки зрения семантики [Текст] /А.М.Токтосунова// Бюллетень науки и практики. Нижневартовск, 2021. Т.7, №8. -С.437-442.(460 с) <https://elibrary.ru/item.asp?id=46503259>

13. Токтосунова, А.М. Роль диалога в изучении художественного текста [Текст] /А.М.Токтосунова// Бюллетень науки и практики. Нижневартовск, 2021. Т.7, №8. -С.443-447. (460 с.)<https://elibrary.ru/item.asp?id=46503260>

Токтосунова Айдың Мамасадыковнанын “Көркөм тексттеги диалогдун лингвостилистикалық өзгөчөлүктөрү” деген темада 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: диалог, экстралингвистикалык фактор, паралингвистикалык каражаттар, реплика, автордук ремарка, коммуникативдик кырдаал, прагматика, коннотация, лингвостилистика, көркөм образ.

Изилдөөнүн максаты: көркөм тексттеги диалогдун лингвостилистикалык, лингвокоммуникативдик өзгөчөлүктөрүн жана диалогдун көркөм тексттеги ордун, маани-манызын аныктоо. Диалогдордун көркөм текстте чыгарманын темасын, негизги проблемасын, көркөм образдар системасын ачып берүүгө катышын иликтөө, ошондой эле көркөм чыгармада подтекстте туюндуруган автордук идеянын диалогдордо көркөм чагылдырылышын аныктоо – бул изилдөөнүн негизги максаты.

Илимий изилдөөнүн объектиси – көркөм чыгармадагы диалогду лингвокоммуникативдик жана лингвостилистикалык өңүттө иликтөө.

Илимий изилдөөнүн предмети катары көркөм чыгармадагы диалогдун табиятын ачып берүүчү экстралингвистикалык, паралингвистикалык, тилдик каражаттар тандалып алынды.

Изилдөө методдору: изилдөөнүн максатына жана милдетине жараша лингвистикалык баяндоо, анализ, компоненттик анализ, синтез, интерпретациялоо, салыштырма метод, антиномия (каршы атоо) ыкмасы, зарылдыгына жараша структуралык, трансформациялык методдордун айрым элементтери колдонулду.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: Көркөм тексттеги диалогдор көркөм чыгарманын жалпы мазмунун түзүүчү негизги бирдик катары, көркөм чыгарманын автору сунуштаган идеялык, көркөмдүк, мазмундук өзгөчөлүктөрдү уюштурууга көмөкчү болгон бир форма катары кыргыз тил илиминде биринчи жолу лингвостилистикалык багытта изилдөөгө алынды. Ошондой эле изилдөөдө көркөм тексттеги диалогдордун лингвокоммуникативдик, структура-семантикалык жана лингвистикалык, лингвостилистикалык табияты, диалогдордун түрлөрү, типтери конкреттүү тилдик, фактылык материалдардын негизинде аныкталды. Мына ушул жагдайлар бул кандидаттык диссертациялык изилдөөнүн илимий жаңылыгы болуп саналат.

Изилдөөнүн жыйынтыктары. Диссертацияда кыргыз тилинин материалынын негизинде көркөм диалогдордун лингвостилистикалык өзгөчөлүктөрү аныкталды. Диалог аркылуу каармандардын билим деңгээли, дүйнө таанымы, акыл-эси, баам-парасаты, чыгармачылыгы, талантты, мүнөзү, социалдык, моралдык, психологиялык, интеллектуалдык бүтүндөй өзгөчөлүктөрү жана ошол коомдогу социалдык-психологиялык кырдаал ар тараптуу туюндуруулары ачыкталды.

Изилдөөнүн колдонуу чөйрөсү. Изилдөө ишинин материалдарын, негизги жоболорун жана алынган тыянактарын лингвостилистика, лингвомаданият таануу, психолингвистика, текст таануу ж.б. предметтер боюнча лекцияларды окууда, практикалык сабактарды өтүүдө, окуу куралдары менен китеpterин жазууда жана илимий изилдөөлөрдү жүргүзүүдө көнери колдонсо болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Токтосуновой Айдын Мамасадыковны на тему «Лингвистико-стилистические особенности диалога в художественном тексте» на соискание ученой степени кандидата филологических наук по предмету кыргызский язык.

Ключевые слова: диалог, экстралингвистический фактор, паралингвистические средства, ремарки, авторские ремарки, коммуникативная ситуация, прагматика, коннотация, языковая стилистика, художественный образ.

Цель исследования: определить лингво-стилистические, лингво-коммуникативные особенности диалога в художественном тексте и роль и значение диалога в художественном тексте.

Основная цель исследования - изучить взаимосвязь диалогов в художественном тексте для раскрытия темы, основной проблемы произведения, системы художественных образов, а также определить художественное выражение авторской мысли в диалоге.

Объектом научного исследования является изучение диалога в художественном произведении в лингвокоммуникативном и лингвостилистическом плане.

Предмета исследования были выбраны экстралингвистические, паралингвистические, лингвистические средства, раскрывающие характер диалога в художественном произведении.

Методы исследования: в зависимости от цели, задач и необходимости исследования используются лингвистическое описание, анализ, компонентный анализ, синтез, интерпретация, сравнительный метод, метод антиномии, некоторые элементы структурного, трансформационного методов.

Научная новизна исследования: Диалоги в художественном тексте впервые изучены в кыргызском языкоznании в области языкоznания как основная единица общего содержания художественного произведения, как форма, помогающая организовать идеино-художественную, семантические признаки, предложенные автором работы.

В ходе исследования также были выявлены лингвокоммуникативная, структурно-смысловая и лингвистическая, лингво-стилистическая природа диалогов в художественном тексте, виды диалогов на основе конкретных языковых, фактических материалов. Эти факты составляют научную новизну диссертационного исследования.

Результаты исследования. В диссертации выявляются лингвистические и стилистические особенности художественных диалогов на материале кыргызского языка.

Диалог раскрывает уровень знаний, мировоззрения, интеллекта, восприятия, творчества, таланта, характера, социальные, морально-психологические, интеллектуальные характеристики героев и их комплексное выражение социально-психологической ситуации в обществе.

Область применения. Материалы, основные принципы и выводы исследования представлены в разделах «Лингвистика», «Лингвокультурология», «Психолингвистика», «Текстология» и др. Его можно широко использовать при чтении лекций по предметам, проведении практических занятий, написании учебников и книг, проведении исследований.

Summary

of the dissertation on the theme “Linguistic and stylistic peculiarities of a dialogue in the literary text” by Toktosunova Aidyn Mamasadykovna to get the academic degree of candidate of Philology on the specialty 10.02.01-the Kyrgyz language

Key words: dialogue, extralinguistic factor, paralinguistic means, cue, author remarks, communicative case, pragmatics, connotation, linguistics, artistic image.

The object of the research is to determine the linguo-communicative and linguo-stylistic peculiarities of a dialogue in a literary text, as well as the place and meaning of it. The main goal of the research is to study the relationship of dialogues in a literary text to reveal the theme, the main problem of the work, the system of artistic images, and also to determine the artistic expression of the author's thought in the dialogue.

The subject of the research is linguistic facts and patterns given by the writer in his publicistic works, their linguistic nature.

The aim of the dissertation. The dissertation identifies linguistic and stylistic features of artistic dialogues based on the material of the Kyrgyz language. The dialogue revealed the level of knowledge, worldview, intelligence, perception, creativity, talent, character, social, moral, psychological, intellectual characteristics of the characters and their comprehensive expression of the socio-psychological situation in the society.

Methods of the research. Linguistic description, analysis, component analysis, synthesis, interpretation, comparative method, antinomy method, some elements of structural and transformational methods were used in this research.

Scientific novelty of the research: Dialogues in the literary text were studied for the first time in Kyrgyz linguistics in the field of linguistics as a basic unit of the general content of the work of art, as a form that helps to organize the ideological, artistic, semantic features proposed by the author of the work. The study also identified the linguo-communicative, structural-semantic and linguistic, linguostylistic nature of dialogues in the literary text, the types of dialogues on the basis of specific linguistic and factual materials. These facts are the scientific novelty of this dissertation research.

Results of the research. The dissertation identifies linguistic and stylistic features of literary dialogues based on the material of the Kyrgyz language. The dialogue revealed the level of knowledge, worldview, intelligence, perception, creativity, talent, character, social, moral, psychological, intellectual characteristics of the characters and their comprehensive expression of the socio-psychological situation in the society.